

15. YÜZYIL MESNEVİLERİNİN HÂTİME BÖLÜMLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR İNCELEME

Bu çalışma, 2015 yılında Belgrad'da VIII. *European Conference on Social and Behavioral Sciences* isimli toplantıda sunulmuş "15. Yüzyıl Mesnevilerinin Hâtıme Bölümleri Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş hâlidir.

Öz: Türk edebiyatına İran edebiyatından geçen ve yüzyıllar içerisinde gerek şekil gerek konu bakımından millî bir kimliğe bürünen mesnevi nazım şekli ile edebiyatımızda pek çok eser verilmiştir. Mesnevilerde çeşitli konular belirli bir düzen içerisinde işlenir. Mesnevilerin tertip hususiyetlerine bakıldığında genel olarak üç bölümden oluştukları görülür. Bunlar giriş, konunun işlendiği bölüm ve hâtıme bölümleridir. Hikâyeyi mesnevinin asıl yani ikinci bölümünde anlatan şairler, giriş bölümünde yer alan sebeb-i telife ve son söz olan hâtıme bölümünde okuyucuya eserlerine, poetikalarına, şiire, yaşadıkları döneme dair hem edebiyat tarihine ışık tutacak hem de tarihî ve kronolojik niteliği olan bilgiler verirler. Bu çalışmada mesnevilerin hâtıme bölümleri üzerine karşılaştırmalı bir inceleme yapılmıştır. Dönem olarak Türk mesnevi edebiyatında bir dönüm noktası kabul edilen 15. yüzyıl seçilmiştir. Bu yüzyılda sanat endişesiyle yazılan mesneviler üslup, dil, seçilen konularda özgünlük ve anlatım tekniği bakımından mükemmele yakındır. Çalışmada şairlerin hâtıme bölümlerinde verdikleri bilgilerin edebiyat tarihine ne gibi katkılar sundukları ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mesnevi, Hâtıme, 15. Yüzyıl, Karşılaştırmalı İnceleme, Edebiyat Tarihi.

A Comparative Analysis on Epilogue of the Mesnevis of 15th Century

Abstract: Many works have been given in Turkish literature in the form of mesnevi verse, which has been rooted from Iranian literature and has gained a national identity in terms of both form and subject over the centuries. Various subjects are handled in a certain order in mesnevis. When we look at the arrangement formats of mesnevi in general, they consist of three parts. These are prologue, section that handles the issue and epilogue. Poets describe the story in the second main part of the mesnevi. In prologue and epilogue, they give the reader historical and chronological information about their works, poetics, poetry and the period in which they lived both to shed light on the history of literature and to provide historical and chronological information. In this study a comparative assessment was made on epilogue of mesnevis. The 15th century was chosen as the period because it is accepted as the turning point of Turkish mesnevi literature. In this century Mesnevis written with the concern of art are close to perfection in terms of style, language, originality in selected subjects and narrative technique. In this study, it has been tried to reveal what kind of contributions the information given by the poets in the chapters of epilogue has made to the history of literature.

Keywords: Mesnevi, Epilogue, 15th Century, Comparative Analysis, Literary History.

TÜRKÜK BİLİMİ ARAŞTIRMALARI
JOURNAL OF TURKOLOGY RESEARCH
54. SAYI / VOLUME
2023-GÜZ / AUTUMN

Sorumlu Yazar
Corresponding Author

Dr. Öğr. Üyesi
Özlem BATĞI AKMAN

Siirt Üni.
Fen-Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

ozlem.batgi@siirt.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0042-4714

Gönderim Tarihi
Received
19.08.2023

Kabul Tarihi
Accepted
13.11.2023

Atf
Citation

Batğı Akman, Özlem. "15. Yüzyıl Mesnevilerinin Hâtıme Bölümleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme." *Türklük Bilimi Araştırmaları*, no. 54, 2023, ss. 29-47.

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Giriş

Bir şair ve eserlerine dair bilinenlerin pek çoğu genellikle biyografi eserlerine, bibliyografik çalışmalar ve edebiyat tarihlerine kısmen de tarih kitaplarına dayalıdır. Tüm bunların öznel ifadeler de içerebiliyor olması edebiyat araştırmacısını birincil kaynak olarak şairlerin eldeki mevcut eserlerine yönlendirmektedir. Bu bağlamda tespit edilen edebî metnin, günümüz araştırmacısının hizmetine sunulan neşri metne dair yapılacak çalışmalar bakımından büyük kolaylık sağlamaktadır. Neşredilen metinden hareketle, şairin hayatı, sanatı ve sanat görüşüne dair sunduğu bilgileri kendi ifadeleriyle ortaya koymak nispeten nesnel sonuçlar vereceğinden oldukça mühimdir. Mesneviler tertip özellikleri gereği içerdikleri bölümlerde bizlere bu imkânı sunmaktadırlar. Mesnevilerin sebep-i telif ve hâtime bölümleri, şairlerin okuyucuya doğrudan iletmek istediklerini sundukları birer araç mahiyetindedirler. “Özellikle edebiyat tarihlerinde yer almayan şairler için mesnevilerin bu bölümleri eldeki yegâne kaynaklar olmaları bakımından ayrıca önem arz ederler” (Kütük ve Turan 239). Sebeb-i telif bölümleri daha çok şairlerin eser yazma nedenleri ve sanat endişeleri ile ilgiliyken hâtimeler eserin kaynağına, tarihine ve yazıldığı döneme dair kronolojik, şairin şiir görüşüne dair estetik bilgiler sunabilmektedir.

Arapça bir isim olan ve “hatm” mastarından türetilmiş olan hâtime, sözlükte “son, nihayet” gibi anlamlara gelmektedir. Mesnevi yazım ge­neğinde hâtime bölümlerinin konunun anlatıldığı asıl bölümden belli başlıklarla ayrılması beklenir. Ünver bu başlıkları şu şekilde sıralar:

Bu başlıklar Arapça ya da Farsça kurallara göre yazılmış birer tamlamadan oluşur: Hâtimetü'l-kitâb, Temmetü'l-kitâb, Hâtime-i Kitâb, Hâtimet-i Kitâb, Hatm-i Kitâb vb. Kimilerinde ise başlık, “hâtime” yanında başka bir amacı da anlatır: Hüsrev ü Şîrîn'deki “Hatm-i Kitâb ve Medh-i Sultân Murâd”, İskender-nâme'deki “Der-Temsîl ve Hâtime-i Kitâb”, Işk-nâme'deki “Münâcât ve Hâtime-i Kitâb” örneklerinde olduğu gibi (447).

Fakat bazı mesnevilerde hâtime bölümü yoktur, mesnevinin sona erdiği bazen bir ya da birkaç beyitle bazen de bir münacat vasıtasıyla şair tarafından dua dilenerek okuyucuya sunulur.

İsmail Ünver mesnevilerin hâtime bölümünde ister tek ister birden çok başlık bulunsun şairlerin bu bölümde söylediklerini 10 madde hâlinde sıralamıştır. Buna ek olarak Ahmet Kartal, *Doğu'nun Uzun Hikâyesi-Türk Edebiyatında Mesnevî* adlı çalışmasında bu maddelere üç madde daha ekleyerek sayıyı 13'e çıkarmıştır:

1. Tanrı'ya "hamd ü senâ" ve dua
2. Sultana övgü ve saltanatının devamı için dua
3. Şairin eseriyle ve şairliğiyle övünmesi
4. Tanınmış mesnevi şairleri ve eserlerini anma
5. Şairin eserine verdiği ad
6. Hasetçilere, acemi ve dikkatsiz müstensihlerle (bir eseri aslına uygun olarak kopya eden kişi), metni doğru dürüst okuyamayan okuyuculara yergi, bunların esere vereceği zarardan Tanrı'ya sığınma
7. Mesnevinin beyit sayısı
8. Mesnevinin yazılışıyla ilgili tarihler
9. Okuyucudan hayır dua isteme
10. Mesnevinin vezni

Çoğu mesnevîde yukarıda gösterilen maddelerin hepsi birden bulunmadığı gibi sayılanların dışında kalan noktalar da görülebilir (Ünver 448).

11. Şairin ismi
12. Mesnevi şairinin yakınları ve sosyal çevresi hakkında bilgi
13. Hazret-i Peygamber'e "salât" ve "selâm (Kartal 181).

Hâtîme bölümü ile ilgili bilgiler belirli bir çerçeve dâhilindedir, fazla değişiklik göstermez. Bugüne kadar bu bağlamda yapılan çalışmalara ışık tutan yukarıdaki söz konusu maddelere eklemeler yapabilmek belirlenen çerçevelere katkı sağlayabilmek de ancak metin merkezli çalışmalarla mümkün olabilmektedir. Bu çalışmada seçilen mesnevîlerin tamamı 15. yüzyıla aittir. Bunun sebebi bu yüzyılda yazılan mesnevîlerin neredeyse her anlamda mükemmele yaklaşmasıdır. Başlangıç dönemi olarak kabul edilen 13. ve 14. yüzyıl mesnevîleri ile 15. yüzyıldaki örnekler arasında içerik, üslup ve şekil özellikleri açısından büyük farklar yer alır. İlk dönem mesnevîlerinde hâkim olan dinin gereklerini vurgulama kaygısı, bir şeyleri öğretim amacı, tercüme faaliyetlerinin acemiliği gibi özelliklerden sonra 15. yüzyılda sanat endişesi gözeterek mesnevi yazan şairler tercümeyi, sürekli kullanılan konu ve hayalleri ayıp sayarak yeni ve orijinal bir anlayış gayretiyle eser üretmişlerdir. Muhteva, mecaz sistemi, şahıs kadrosu gibi pek çok konuda farklılaşıp, yerleşen mesnevîler şekil olarak da artık kendi hüviyetini kazanmıştır. Çalışmada 15. yüzyıla ait, farklı konularda yazılmış on bir mesnevinin hâtîme bölümü incelenmiş, benzerlikler ve farklılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır. Her mesnevinin hâtîme bölümü ayrı ayrı ele alınmış ve çalışmanın sonuç kısmında karşılaştırmalı bir değerlendirme yapılmıştır.

Aşağıda bu çalışmada değerlendirilen mesnevîler, yazılış tarihlerine göre, çeşitli bilgiler sunması bakımından bir tabloyla verilmiştir:

Mesnevinin Adı, Yazarı, Yazılış Tarihi	Niteliği	Mesnevinin Konusu	Mesnevin ve Hâtîme Bölümünün Beyit Sayısı	Hâtîme Bölümünün Başlığı
1. Çeng-nâme Ahmed-i Dâ'î 808/1405	Telif	Alegorik	1446/49	Hâtîmetü'l-Kitâb
2. Vesîletü'n-Necât/Mevlîd Süleyman Çelebi 812/1409-10	Telif	Dinî-Tasavvufî	480/62	Fî Hâtîmetü'l-Kitâb
3. Hüsrev ü Şîrîn Şeyhî 1421-1429 arası?	Tercüme	Aşk	6944/46	Hatm-i Kitâb ve Medh-i Sultân Murâd Hân
4. Har-nâme Şeyhî ?	Telif	Alegorik	126/-	-
5. Sî-nâme Hümâmî 839/1435-36	Tercüme	Aşk	1992/39	-
6. Cemşîd ü Hurşîd Cem Sultan 883/1478	Telif-Tercüme	Aşk	5374/57	Der Hâtîme-i Kitâb-ı Âyât-ı 'Uşşâk
7. Esrâr-nâme Tebriizli Ahmedî 884/1479-80	Tercüme	Dinî-Tasavvufî	1865/77	Hikâyet-i Hatm-i Kitâb
8. Hikmet-nâme Antepli İbrâhim Bâli 893/1487-88	Telif-Tercüme	Ansiklopedik	12753/84	Hâtîmetü'l-Kitâb
9. Heves-nâme Cafer Çelebi 899/1493-94	Telif	Sergüzeşt-nâme	3810/25	Hâtîme-i Kitâb
10. Yûsuf u Züleyhâ Çâkerî 900/1494-95	Tercüme	Aşk	4205/46	Hâtîme Der-Şükr-i İtmâm ve Târîh-i İhtitâm ve Özl Hâsten-i Sâhib-i Nazm ez-Hudâ-yı Te'âlâ
11. Leylâ vü Mecnûn Hamdullah Hamdî 905/1499-1500	Tercüme	Aşk	3843/24	Rivâyet-i Te'dîb-i Te'yîd-i Hikâyet ve Hâtîme-i Kitâb

1. Çeng-nâme - Ahmed-i Dâ'î

Ahmed-i Dâ'î'nin mesnevisini, Emir Süleyman'ın eğlence meclislerinden ilham alarak, bir çalgı aleti olan çengiği alegorik bir unsur olarak kullanıp mistik düşünce ve motiflerle süsleyip öğretici bir bakış açısıyla yazdığı bilinmektedir. “Çeng-nâme, gerek kendi mevzuunda gerekse zamanına kadar telif edilmiş örnekler arasında ilk orijinal mesnevi mahiyetindedir” (Şentürk ve Kartal 212).

Mesnevinin “Hâtimetü'l-Kitâb” başlıklı bitiş bölümü 49 beyitten oluşmaktadır. Şair bu bölüme eserinin adının *Uşşâk-nâme* olduğunu söyleyerek başlar:

Bir gün asr içre bu *Uşşâk-nâme*
İrişdi Rûm ilinden vasfı Şâm'a (Alpay Tekin 406)

Eserin adı ile alakalı nüsha farklarından hareketle ileri sürülen çeşitli görüşler vardır. Gönül Alpay Tekin, eserin hakiki adının *Çeng-nâme* olduğunu ve fakat Ahmed-i Dâ'î'nin, çengin sergüzeşti ile âşık insanların da sergüzeştini dile getirdiğini açıklamak gayesiyle *Çeng-nâme*'nin sonunda eserine aynı zamanda *Uşşâk-nâme* adını da vermiş olabileceğini belirtir (69). Dilben, 2019 tarihli çalışmasında eserin günümüze ulaştığı kesin olarak bilinen üç yazma nüshası içerisinde eser adının *Çeng-nâme* olarak zikredildiği tek nüshanın, tespit ettiği 11 varaklık yeni nüsha olduğunu açıklar (53). Köksal ise 2021 tarihli yeni bir nüsha tespitli çalışmasında eser adının *Uşşâk-nâme* olması gerektiğini belirtir (928-932). Metnin hâtîme bölümünden hareketle elde edilen ve eserin adına dair soru işareti oluşturan bu ve benzeri herhangi bir bilgi edebiyat araştırmacısı için oldukça önemlidir. Edebiyat tarihlerinde ulaşılamayan, tezkirelerde ihtilafli yorumlarla kaydedilmiş herhangi bir bilgi, nüsha farklarına rağmen yine metin merkezli çözülebilmekte ve bu şekilde araştırmacıların edebiyat tarihine katkı sunmaları sağlanmaktadır.

Çeng-nâme'nin hâtîme bölümü, eserin adına yapılan vurgunun ardından eserin övgüsü ile devam eder: Mesnevi iftihar edilecek nitelikte başarılıdır, kıymetli taşlarla bezenmiş gibidir, ferahlık verir, tatlıdır. Esere yapılan övgüden sonra Ahmed-i Dâ'î bir bakıma bizlere şiir anlayışı ile ilgili bilgiler de vererek mana ehlinin sözü uzatmaması gerektiğini, mananın sözden üstün olduğunu ifade etmiştir:

Çü ma'nî ehlinin çok söz uzatma
Nazar ma'nîye kıl çok söz gözetme (Alpay Tekin 407)

Ünlü mesnevi şairi Nizâmî'yi Hoca olarak anan şair, ondan Farsça bir beyit alıntılamıştır. Şair, belirli sözcük ve tamlamalarla (temsîl, lakap, benâtü'l-fikr, bîkr-i mestûr) taklit ve ilham dolu gizli söyleyişlerden söz eder:

Olar kim her söze temsîl iderler
Lakab söze benâtü'l-fikr dirler

Benâtü'l-fikr ola çün bîkr-i mestûr
Bulur andan safâ gönli gözi nûr (Alpay Tekin 408)

Ahmed-i Dâ'î eserini Türkçe yazmıştır; Türkçeden başka söz söylemek hatadır:

Sözüm Türkdür velî Türk-i Hıtâdur
Hitâ Türkini terk itmek hatâdur (Alpay Tekin 408)

Şair Allah'a hamd ederek gönül yakan bu nazımının, nevrüz vakti açılmış taze bir gül gibi açıldığını, 808/1405 yılının bahar mevsiminin başlangıcında Şevval ayında, gece ile gündüzün eşit olduğu 11 Mart ile 8 Nisan arasında yazdığını detaylı bir şekilde anlatır.

Dâ'î eserini Allah'ın lütfuyla tamamladığını belirtir, Padişaha övgülerini sunar ve dua eder.

Şair eserini hâtimeden sonra müstakil bir başlığa da sahip münacat bölümü ile tamamlar.

2. Vesîletü'n-Necât/Mevlîd - Süleyman Çelebi

Süleyman Çelebi'nin bilinen tek eseri olan *Vesîletü'n-Necât*'ta Hz. Peygamber'in doğumu, mucizeleri, miraç hadisesi ve hayatının belirli safhaları anlatılır. *Mevlîd*'in "Fî Hâtimeti'l-Kitâb" başlıklı bitiş bölümü kimsenin dünyada ebedî kalmayacağı, ne kadar çok yaşanırsa yaşansın nihayet ölümün geleceği vurgusu ile başlar:

Dünyada bâkî kalavuz sanmanız
Komasun sizi yabanda sanmanız
...

Her ne denli çok yaşar ise kişi
Akıbet ölmek durur anun işi (Pekolcay 133)

Süleyman Çelebi, kulun acizliği, nefesine yenik düşmesi, dünya işlerine dalıp maneviyattan uzaklaşması şeklindeki ifadelerinden sonra pişmanlık üzere rahmet ve merhamet diler çünkü kul isyankâr ve fakat Allah affedicidir. Bir münacat şeklinde ilerleyen bitiş bölümü Süleymân Çelebi'nin kendi için duası ile devam eder. Eserin asıl ismi *Vesîletü'n-Necât*, bitiş tarihi ve yeri 812/1409, Bursa olarak verilir; eseri tamamlama gücü verdiği için Allah'a hamd edilir ve Hz. Peygambere salât ve selâm getirilir. *Mevlîd*, eseri okuyan ve yazana rahmet duası ile biter:

İşbu kân-ı şehd ki şîrîndür dadı
Bil *Vesîletü'n-Necât* oldı adı

Hem sekiz yüz on ikide târihi
Bursa'da oldı tamâm bu i¹ ahı

...
Tanrı rahmet eyleye ol hân için

¹ Kelime metinde bu şekilde yazılmıştır fakat vezin gereği iy/ey şeklinde okumak uygundur.

Kim dua kıla bunı yazan için (Pekolcay 139)

Bitiş bölümünde okuyucuya eser adı, eserin bitiş tarihi ve yeri gibi teknik bilgiler sunan; Tanrı'ya hamd etme ona sığınma, okuyucudan hayır dua isteme gibi gelenek mahsulü adımları da ihmal etmeyen şair bunların dışında kalan beyitlerde de dinî-tasavvufî içerikten kopmaz. Buradan hareketle eserin konusunun hâtimenin muhtevası üzerinde güçlü bir hâkimi-yet kurduğunu söylemek yanlış olmaz. Kurtuluş vesilesi anlamına gelen eserin adı hâtimenin temasında derinden hissedilir.

3. Hüsrev ü Şîrîn – Şeyhî

Türk ve İran edebiyatlarında pek çok *Hüsrev ü Şîrîn* mesnevisi yer almaktadır. Şeyhî ise tüm bu örnekler arasında *Hüsrev ü Şîrîn* konusunu Türk şairleri arasında en iyi işleyen şair olarak kabul edilir. Şeyhî'nin mesnevisini İranlı şair Nizâmî'nin etkisinde yazdığı bilinmektedir.

Eserin, Şeyhî'nin ömrü vefa etmediğinden yeğeni Cemâlî tarafından yazılan hâtime bölümü “Hatm-i Kitâb ve Medh-i Sultan Murâd Hân” başlığını taşımaktadır ve nitelik olarak tamamen bir methiye görünümündedir. Eserin hâtimesi okuyucuya hâtimedede bulmayı umduğu alışlageldik herhangi bir bilgi sunmamaktadır. Cemâlî elbette ki okuyucuya kitabın bitiş tarihi, bitiş yeri gibi hususlarla alakalı farklı anekdotlar sunabilirdi fakat eserin müellifine saygısından bunu tercih etmemiş olması kuvvetle muhtemel görünmektedir.

4. Har-nâme – Şeyhî

Türk hiciv edebiyatının şaheserleri arasında sayılan *Hâr-nâme* hacimce küçük, 126 beyitlik bir mesnevi olmasına rağmen tevhid, na't, padişaha övgü, konunun işlendiği bölüm ve dua bölümleriyle mürettep bir mesnevi görünümündedir.

Hâr-nâme müstakil bir hâtime bölümüne sahip olmasa da Şeyhi mesnevinin sonunda adil padişaktan yardım dilemiş, inayeti için dua etmiştir. Müstakil olarak bir hâtimeye sahip olmasa da eserin sona erdiği şair tarafından okuyucuya gösterilmiştir.

5. Sî-nâme – Hümâmî

Sî-nâme, Emîr Hüseyinî'nin Farsça *Mantku'l-Uşşâk* adlı eserinin tercümesidir ve manzum mektuplardan oluşmaktadır.

Eserin hâtime bölümünün herhangi bir başlığı yoktur, bölüm doğrudan eserin bitiriliş tarihinin 839/1435-1436 yılı bahar mevsimi, ramazan ayı başları olarak okuyucuya verilmesiyle başlamıştır. Şair, eserin aslının Acem dilinde Hüseyinî tarafından yazıldığını belirtir.

Hümâmî her ne kadar bir yerde eseri için *Aşk-nâme* adını zikretse de kitabın adını *Sî-nâme* koyduğunu vurgulayarak durumu netleştirir. Şair, tercümesini yaptığı eserin adını anmayı da ihmal etmez:

Kim ol günlerde bu *Sî-nâme*-i hûb
Gönülden oldu cân levhında mektûb

Înâyet kıldı Hak cehd itdi hâme
Ki hatm oldu bu dem bu *Aşk-nâme* (Altun 131)

...

Acemden çün çıkup tonında Türki
Bu mahbûbun dahı hûb oldu görki

Egerçi *Mantku'l-Uşşâk* dinür ad
Aceb bu hoş kitâb idecek yâd

Velf ben Türki derdüm çün nihâdın
Münâsib pes kodum *Sî-nâme* adın (Altun 132)

Hümâmî, eserini tercüme yoluyla oluştursa da orijinalinden sadece adını aldığı eseri kendi zihninde kalanından oluşturduğunu, dinlese Hüseyinî'nin dahi hayran kalacağını belirtir:

Hemîn ol dâsitânun resmin aldum
Degil resmini bil ki ismin aldum

Didüm ben kendi zihnimden kalanın
Yügürtdüm âlem içre adı sanın

Kalurdı dinlese iy nûr-ı aynî
Muhayyer bu nevâlarda Hüseyinî (Altun 132).

Okuduğumuz diğer hâtimelerden farklı olarak Hümâmî hâtimede eserin başka bir bölümü olan dîbâceden söz eder. Eserinin dîbâcesinde sözü uzattığını ama bundan maksadının dua olduğunu; şeker yemenin hoşluğu sebebiyle bu şekeri kısa kesmek istememesinden sebep bunu yaptığını ifade eder.

Hümâmî eserini Allah'a hamd edip okuyandan dua dileyerek bitirir.

6. Cemşîd ü Hurşîd - Cem Sultan

Bir aşk hikâyesi olan *Cemşîd u Hurşîd* ilk kez İran edebiyatında Selmân-ı Sâvecî tarafından kaleme alınmış ve genişletilmiş, sonrasında özgün nitelikler kazandırılmış bir formda da Türk edebiyatına geçmiştir.

Eserin hâtîme bölümü “Der Hâtîme-i Kitâb-ı Âyât-ı ‘Uşşâk” başlığını taşımaktadır. Hâtîme bölümü klasik tertibe uygun olarak Cem Sultan’ın mesnevisini tamamlayabildiği için Allah’a hamdı ile başlar. Eserin okuyana can veren bir âb-ı hayat olduğunu vurgulayan Cem Sultan onun Rûmî libas (Anadolulu/yerli elbise) giydiği için sevildiğini, tatlı bulunup rağbet gördüğünü belirtir, fasih ve belîğ üslûbundan söz eder:

Sanasın kim bu durur âb-ı hayvân
Ki okıyanlara virür yini cân

Geyüp Rûmî libâsı oldu mahbûb
Anunçün böyledür şîrîn ü mergûb

...

Elâ iy bülbül-i bâğ-ı fesâhat
Bu yolda harç kıldun çün belâgat

Fesâhatde dilündür rûh-perver
Sözündür ma’ni-i ebyâta zîver (İnce 398)

Eser Selmân-ı Sâvecî’nin eserinden tercümedir, Cem Sultan bu durumu hâtîmede belirtir:

İdüben terceme Selmân sözinden
Velî zîbâter itdün cân sözinden (İnce 398)

Cem Sultan yeni bir tarz, yeni bir yol benimsemiştir:

Egerçi kim yinidür bu meh-i nev
Velî gün bigi atar her yire Pertev (İnce 399)

Cem Sultan hâtîme bölümünde şairliğiyle övünür, eserinin adının aslında *Âyât-ı Uşşâk*, *Cemşîd u Hurşîd*’in de bir lakap olduğu bilgisini verir ve eser adının, yazılış tarihine işaret ettiğini vurgular. Şair, mesneviyi yazmaya Safer ayında başlayıp, Şâbân ayında bitirmiştir:

Safâ bulmagiçün bu sözden uşşâk
Didüm adımı hem *Âyât-ı Uşşâk*

Hisâb idersenüz ehl-i tevârih
Girü adı olur kendüye târih

Bu adı diyübeni olma nevmîd
Lakabdur dinilür *Cemşîd ü Hurşîd*

Safer ayında oldu ibtidâsı
Velî Şâbân ayında intihâsı (İnce 399)

Devrin Padişahı Sultan Mehmed’e övgü, dua ve himmet vurgusu en sonunda da okuyucudan dua talebi ile mesnevi sona erer.

7. Esrâr-nâme - Tebrizli Ahmedî

Ahmedî'nin mesnevisi, Ferîdüddîn Attâr'ın farklı eserlerindeki hikâyelerden yapılan manzum bir tercümedir.² Bu yönüyle mesnevi, seçme ve dinî-tassavufî-didaktik nitelikli hikâyelerden oluşan bir eser görünümündedir.

Ahmedî eserin hâtîme bölümüne “Hikâyet-i Hatm-i Kitâb” başlığı ile Attâr'dan söz ederek ve açığa çıkardığı sırlara işaret ederek başlamıştır:

Bu ne sevdâdur ki iy Attâr sen
Sırrı fâş itdün kamu iy bu'l-hasen

Korkma mısın pâdişâhun sırrını
Fâş idersin âleme sen iy denî (Ayan 155-156)

Eser içerdiği hikâyeler sebebiyle öğretici niteliktedir dolayısıyla bir şeyleri görünür kılmalı, hikmetler içermeli ve niyete hizmet etmelidir, adı üzerinde Sırlar Kitabı'dır.

Ahmedî hâtîme bölümünde sır kelimesini sıkça tekrar etmiş, eserde gizli sırları duyan ölünün dahi kefeni ortadan ikiye yaracağını, evvel ve ahir her ne kadar sır varsa bu kitap içinde var olduğunu belirtmiştir. Bu detay bizlere eserini nihayete erdiren şairin eser adı ve içeriğine uygun bir kelime kadrosu seçtiğini, hikâyenin hâkim muhtevasını hâtîmeye de yansıttığını göstermektedir:

Tâ cihân ehli ala andan murâd
Yâdigâr ola cihânda kala ad

Kim bu sırrı tuya kasd-ı Hakk ide
Mürde olursa kefen hem şakk ide

Evvel âhir her ne sır var der-cihân
Bu kitâb içindedür uş iy civân (Ayan 156)

Ahmedî, kitabın kendisiyle dostluk kurana hesap gününde hediye kabilinde olacağını vurgulayarak kitaba belki dinen de bir önem atfeden ifadelerde bulunmuştur. Şair “Eğer bu hikâyeleri Attâr'dan aldığımı söylerlerse bu benim için ancak övünç olur” anlamında bir beyit nazmederek kaynak esere ve şaire övgü ile referans vermiş, yazdığı mesneviden de yine övgü ile söz etmeyi ihmal etmemiştir.

Esrâr-nâme'nin hâtîmesi bizlere Ahmedî'nin şiir hakkındaki görüşleri ve kendi şiir anlayışı ile ilgili birtakım ipuçları vermesi bakımından da önemlidir. Unutulmamalıdır ki sadece inkâr edenlerin şiiri yerilmiştir iman

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ayan LXIII-LXIV; Kutluk 125-132.

edenlerinkini değil çünkü kâfirler Hz. Peygamber’i hicveden şiirler yazmışlardır. Şiir eğer Sırr-ı Hak’tan yani Allah’ın sırrından oluşuyorsa can ve gönül ancak o şekilde bundan bir ders alabilir:

Hak Te’âlâ şi’ri zemm itmiş durur
Çok kişi anda galat itmiş durur

Şi’r-i kâfirdür ki zemm itdi Hudâ
Didi kâfirler çü hicv-i Mustafâ

Hak anı zemm eylemişdür der-kelâm
Mü’minün şi’ri degüldür iy hümmâm

Şi’r kim ola husûsâ sırr-ı Hak
Cân u dil andan ala her dem sebâk (Ayan 157)

Mesnevinin adı bir beyitle; bitiş tarihi de gün, ay, yıl mevsim olarak detaylı bir şekilde birkaç beyitle verilmiştir:

Bu durur sözden murâdum iy hümmân
Oldı *Esrâr-nâme* nazmı çün tamam

...

Tarih irmişdi sekiz yüz seksene
Dahı dört yıl bile Hicretten yana (Ayan 160-161)

Eserini bir yadigâr olarak bırakmak için yazdığını söyleyen Ahmedî, onu okuyanlar için dua etmiş ve yazarı olarak da kendisine dua dilemiştir. Ahmedî, mesnevisini Hazreti Peygamber için salât ve selâm ile sona erdirmiş ve eserin veznini vermiştir:

Hayr it hatm oldı cânâ bu kelâm
Hoş diyelüm Es-selâtu ve’s-selâm
Fâilâtün/Fâilâtün/Fâilün (Ayan, 1996: 162)

8. Hikmet-nâme - Antepli İbrâhim Bâlî

Ansiklopedik nitelikteki eserin Sadık Yazar tarafından yapılan araştırmalar sonucunda bazı eklemeler hariç büyük ölçüde Zekeriyâ b. Muhammed Kazvînî’nin Arapça eseri *Acâ’ibü’l-Mahlûkât ve Garâ’ibü’l-Mevcûdât*’tan tercüme olduğu ortaya çıkmıştır (Yazar). Bâlî eseri Sultan Kayıtbay’a (el-Melikü’l-Eşref Seyfeddîn el-Mahmûdî ez-Zâhirî) ithaf etmiştir.

Hâtîme bölümüne “Hâtîmetü’l-Kitâb” başlığı ile eserini yazabildiği için Allah’a hamd ederek başlayan Bâlî, *Hikmet-nâme*’nin övgüsünü yapar; eserin adı gibi hikmetler, nasihatler, vaazlar, zikirler ve cevherlerle dolu olduğunu ifade ederek eserin beyit sayısını verir:

Nasâyihdür tolu âsâr-ı hikmet
Mevâ'ızdur kamû ezkâr-ı hikmet

Cevâhirler ki bunda nazm olupdur
On üç bin beyt olup şekle gelüpdür (Şeylan 511-512)

Ansiklopedik nitelikteki mesnevi İslâm tarihi ile alakalı bilgiler de içerir. Bu içerik eserin hâtimesinde kendini gösterir. Şair eserini yazarken hangi duygu durumları içinde olduğunu samimiyetle anlatır. Mihnet yağmurlarından gözünü açamaz, zahmet denizine gark olmuş, günlerini keder içinde geçirir hâldedir. Bâlî, hüznü ve acıklı hâlini Yakûb, Eyyüb, Yûsuf ve Yûnus peygamberlerin çektikleri sıkıntılar üzerinden Kur'an-ı Kerim'de geçen kıssalarından hareketle anlatır. Yakûb'un hüznü, bela ve dert karşısında Eyyüb'ün sabrı, Yûsuf'un kuyuya atılması, Yûnus'un balık karnındaki imtihanı şu mısralarla söylenir:

Meger bu hüzn-ile Ya'kûb-ıdum ben
Belâ vü derd-ile Eyyüb-idüm ben

Yudupdı Yûsuf'ı bu dehr çâhı
Nite kim Yûnus'ı deryâda mâhî (Şeylan 515)

Devrin sultanını öven Bâlî, eserini okuyanlardan kendisi için rahmet duası ister. Eserinin tamamlanma tarihini 893/1488 olarak verir.

Eser müellifi için kıymetlidir. Bâlî eserini ona zarar verecek okuyucuya dair aşağıdaki ifade ile tamamlamıştır ve mesnevisinin sonuna besmele, tahmid ve müellif bilgisi eklemiştir:

Bismillâhirrahmânirrahîm
El-hamdülillâh
Bu kitâbun kâgıdın her kim nişân-içün bükür
Dest-i cehlinle durup hançer ile kanın döker
Müellif: İbrâhim İbn-i Bâlî (Şeylan 517)

9. Heves-nâme - Cafer Çelebi

Âşıkane tarzda yazılmış, şairin başından geçen bir aşk macerasının anlatıldığı mesnevinin bitiş bölümü "Hâtıme-i Kitâb" başlığını taşımaktadır ve 25 beyittir. Cafer Çelebi yazdıklarını gençlik sebebi ile karaladığı boş sözler olarak niteler; yazdıkları ile hata ettiği için tövbe eden şair kendi macerasını yazdığını belirtir:

Sebeb oldı yigitlik unfuvânı
Hadâset mevsimi sinn-i cüvânî

Ki tesvîd eyledüm bu türrehâtı
Hakîkatde birinün yok sebâtı

...

Bu ne yüz karalıklarındur eyvâh

Hatâ kıldum hatâ estagfirullâh

Vefî kat' -ı nazar öz mâ-cerâdan

Husûs-ı kıssadan çûn ü çerâdan (Sungur 548)

Klasik tertibe uygun olarak eserini öven şair, tarzının hoş, üslûbunun da parlak ve gösterişli olduğunu vurgular. Mesnevinin tümünün kendine özgü olduğunu kimseden bir tane taşımadığını söyleyerek özgünlük vurgusu yapmayı ihmal etmez. Zira bu mesnevinin edebiyatımızdaki en temel özelliği zaten bir sergüzeşt olarak da kabul edilebilecek özgün bir eser olmasıdır.

Bunun zımında olan ma' nî-i hûb
Hayâl-i hâslar-ı mahbûb u mergûb

Bu tarz-ı nagz u bu üslûb-ı garrâ
Yemîn itsem hanîs olmazam aslâ

Benümdür evvel âhir az eger çok
İçinde kimsenün bir habbesi yok (Sungur 548)

Eserini okuyanlardan dua isteyen şair Allah'tan af diler; irfan ehlinin eserin yazılış tarihini beyitten hareketle bulabileceğini ve eserinin adının *Muhabbet-nâme* olduğunu söyler:

Ne yılda nazma geldüğün bu destân
Bilür erbâb-ı dâniş ehl-i irfân

Beyân eyler çü târîh-i kitâbı
Muhabbet-nâme-i Cafer hisâbı (Sungur 549)

10. Yûsuf u Züleyhâ – Çâkerî

İlk örneklerine 13. yüzyılda rastlanan, 15. yüzyıla kadar sanat kaygısı taşımadan yazılan, konusunu Tevrat ve Kuran'da yer alan Hz. Yusuf kıssasından alan Yûsuf ile Züleyhâ mesnevileri 15. yüzyılda estetik ve teknik bakımdan başarılı örneklerine ulaşmıştır.

Çâkerî tarafından yazılan ve araştırmalar ışığında Molla Câmi'nin eserinin bugünün anlayışına göre bir çevirisi olduğu (Yıldız 16) kabul edilen *Yûsuf u Züleyhâ* tezkire yazarları tarafından beğenilmiş, rağbet görmüş örneklerden biridir.

Çâkerî, mesnevisinin bitiş bölümünü örnek aldığı Câmi'ye paralel bir formda kurgulamıştır. Hikâyesini “Vefât Yâften-i Yûsuf Aleyhisselâm ve Helâk Şüden-i Züleyhâ Ez-Elem-i Müfârekat-ı Vey” bölümü ile bitiren şair klasik tertipte görmeye alışık olmadığımız tarzda hâtime başlığından önce üç farklı bölümde felektan şikâyet eder, müminlere öğütler verir ve nefsiyle söyleşerek birtakım telkinlerde bulunur. Daha sonra da “Hâtıme

Der-Şükr-i İtmâm ve Târîh-i İhtitâm ve ÖZR Hâsten-i Sâhib-i Nazm ez-Hudâ-yı Te'âlâ" başlığı ile eserini bitirir.

Çâkerî hâtîme bölümüne geleneğe uygun olarak eserini tamamlayıp gerçek bir efsaneyi nazma dizebildiği için hamd ederek başlar. Eserini yazış şekline ve şiir anlayışından da söz eden şair sanatlı söyleyişi bir araya toplayıp hakiki ve incelikli bir şekilde karıştırıp mecaza da başvurduğunu belirtir:

Sınâ'î'le bedâ'î derç kıldum
Hakâ'ikle dekâ'ik harç kıldum
...
Gehî yazdum hakîkî geh mecâzî
Gehî sûz u niyâz-ı cân-güdâzı (Yıldız 397)

Şair, bu mesnevi ile cihana can bağışlayan âb-ı hayât niteliğinde bir eser akıtmıştır. Eserini öven, kıymetini dile getirip okuyanlardan hayır ile anılmayı dileyen ve onlar için dua eden şair, aşk ile dile geldiğini beyan eder, Hz. Peygambere salât ve selâmdan sonra eserin yazılış tarihini ay ve yıl olarak kaydeder:

Temâm hazal-kitâb fî şehri Şâbân
Sene hamsîn ve sittîn tis'a mi'e (965) (Yıldız 401)

Diğer mesnevilerin bitiş bölümlerinden farklı olarak Çâkerî eserinden tefeül edilebileceğini söyler:

Kitâbumla tefeül eyle ey mâh
Ki maksudundan olasın sen âgâh (Yıldız 400)

Fal açma, hayra yorma gibi anlamları olan tefeül, Arap ve İran toplumlarının yanında Osmanlı toplumunda da yaygın bir gelenektir. Pek çok farklı şekli olan tefeülün burada Çâkerî tarafından kast edilen şekli kitaplardan yapılamıdır. Klasik geleneğe şairlerin tefeül etmek için kullandıkları kitaplara baktığımızda ilk sırada Kurân-ı Kerîm'in olduğunu görürüz. Hâfız, Örfî, Yunus Emre, Fuzûlî gibi şairlerin divanları, Mevlânâ'nın *Mesnevi'si*, Sadî-i Şîrâzî'nin *Gülistân*'ı yine tefeül edilen kitaplar arasındadır. Çâkerî'nin *Yûsuf u Züleyhâ*'sından tefeül edilebileceğini söylemesi; eserini hikmetli, sorulara cevap verebilecek nitelikte bulduğunu ve ona kıymet atfettiğini kanıtlar niteliktedir. Bu durum aynı zamanda eserin yazıldığı dönem ve çevrede tefeüle artan bir rağbetin olduğunu, bu fal yönteminin tercih edilip sevildiğini de değerlendirmek gerektiğini açıklar. Bu örnek incelenen diğer mesnevilerde karşımıza çıkmamıştır.

11. Leylâ vü Mecnûn - Hamdullah Hamdî

Türk edebiyatında yazımı hayli yaygın olan Leylâ vü Mecnûn hikâyelerinin neredeyse tamamı Fuzûlî örneğinin gölgesinde kalmıştır. 15.

yüzyılda Türk mesnevi yazımının gelişimine katkı sağlayan Hamdullah Hamdî, *Leylâ vü Mecnûn*'unu yazarken İranlı şairlerden Nizâmî, Hâtîfî ve Câmî'nin eserlerinden etkilenmiş söz konusu isimleri eserinin çeşitli yerlerinde de zikretmiştir.

Hamdî mesnevisine klasik tertibe uygun olarak başlamış ve “Rivâyet-i Te’ dîb-i Te’ yîd-i Hikâyet ve Hâtîme-i Kitâb” başlığı ile bitiş bölümüne geçmiştir. Hâtîme bölümü İmâm Gazâlî'nin *İhyâ* kitabına referans ile başlar:

İmâm *İhyâ* kitâbında demişdür
Ana rahmet ne hoş şeker yimişdür (Averbek 350)

Yer yer âşıklık özelliklerinden de söz edilen hâtîme bölümünde Hamdî bizlere eserle alakalı nitelikli başkaca bir bilgi sunmamıştır. Burada yine hâtîmelerin eserin hikâyesinin temasına paralel bir içeriğe sahip olduğunu görmekteyiz.

Eser hâtîmeden sonra Hamdî'nin Allah'a yakarışı -“Münâcât-ı Mu-sannîf”- ile son bulmuştur. Şair burada okuyucuya eserinin bitiş tarihini vermiştir:

Tokuz yüz beşde bu nazm-ı cevâhir
Bi-hamdillâhi Hamdî oldu âhir (Averbek 352)

Hamdi eserin sonunda “Ketebehu Hamdullâh el-marûf bi-İbni’ş-Şeyh hâmiden lillâhi te’âlâ ve musalliyen alâ nebiyyihi Muhammedîn ve âlihi ec-mâin târîh li-sene hamse ve tis’a-mi’e min hicreti’n-nebeviyye” (Averbek 352) Arapça bir ferâğ kaydı yazmıştır. Bu kayıt diğer mesnevilerde yoktur.

Sonuç

Mesneviler belirli bölümlerinde içerdikleri bilgiler dolayısıyla edebiyat tarihine kaynaklık edebilmektedirler. Araştırmacıların esere ve şaire yönelik bilgi toplarken başvurdukları bu bölümler ilgisine birinci kaynaktan bilgi verdiklerinden ötürü oldukça kıymetlidirler. Bu bağlamda bu çalışmada farklı konularda ve 15. yüzyılda yazılmış on bir mesnevinin (neşredilmiş metinleri esas alınarak) hâtîme bölümü incelenmiştir. Çalışma sonucunda tespit edilen tüm hususlar ve erişilen sonuçlar incelenen mesneviler dâhilindedir.

Hâtîme bölümleri mesnevilerin son sözü olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla şair ister telif ister tercüme bir eser ortaya koysun ondan beklenen son sözü özgün, telif formda kaleme almasıdır. İncelenen mesnevilerin beşi (*Sî-nâme*, *Esrâr-nâme*, *Yûsuf u Züleyhâ*, *Leylâ vü Mecnûn* ve *Hüsrev ü Şîrîn*) tercüme; ikisi (*Cemşîd ü Hurşîd* ve *Hikmet-nâme*) telif-tercüme eserlerdir. *Sî-nâme*'yi tercüme yoluyla yazdığını ifade eden Hümâmî eserin sadece adını aldığı geri kalan kısımlarını aklında kalanlarla oluşturduğunu aktarır. Burada şairin tercüme ile eserinin itibarının -bir nebze de olsa belki- düşeceği korkusu

taşıdığını, döneminde telif eser yazımının revaçta olmasından dolayı bu kaygıyı güttüğünü söylemek mümkündür. Nihayetinde eser tercüme edilmiş olsa da Hümâmî kendini esere bir hüviyet kazandırmış sayar. Eserini Attâr'ın mesnevisinden çeviri yoluyla yazdığını açıkça belirten Tebrizli Ahmedî kaynak eserden ve şairinden övgü ile söz eder; çevirisini Attâr okusa onun tarafından dahi beğenileceği vurgusunu yaparak kendi şairlik övgüsünü de ihmal etmez, eserine güveni hayli fazladır. Sonuçta Attar, mesnevileriyle sadece Fars edebiyatında değil Türk edebiyatında da örnek almaktan gurur duyulacak kadar önemli bir şairdir. *Yûsuf u Züleyhâ*'yı Câmî'den tercüme ederek yazan Çâkeri ise sonuç bölümünde kaynak eser ve şairden söz etmemiş fakat teknik olarak aynı form ve yapıda bir hâtîme yazmıştır. *Leylâ vü Mecnûn*'u Nizâmî, Hâtîfî ve Câmî'nin etkisiyle yazan Hamdî hâtîmede bu bilgilere değinmemiştir. Şeyhî'nin yeğeni tarafından yazılan *Hüsrev ü Şîrîn* hâtîmesi de bizlere eserin niteliğine dair bilgi sunmamaktadır. Cem Sultan eserini Farsçadan tercüme ettiğini bir beyitle söylemiş başkaca bir açıklama yapmamıştır. Yine büyük ölçüde tercüme bir eser olan *Hikmet-nâme*'nin hâtîmesinde, Bâlî'nin tercüme ile alakalı herhangi bir ifadesi bulunmamaktadır. Buradan hareketle, yazılan eser tercüme dahi olsa şairin hâtîme bölümünde buna değinmemeyi tercih edebileceğini, değinse dahi bunun şekil ve sebeplerinin farklı olabileceğini belirtmek gerekir. Bir tarafta üstat kabul edilen bir şairden yapılan tercüme, şair tarafından övünç kaynağı şeklinde ifade edilmekte, diğer tarafta şair tercümeyle sadece bir model alma olarak görüp esere telif bir nitelik kazandırdığını belirtmektedir. Nihayetinde niteliği ne olursa olsun incelenen mesnevi hâtîmelerinin pek çoğunun özgün formda olduklarını söylemek gerekmektedir.

Telif eser vurgusunun en net görüldüğü hâtîme Cafer Çelebi'nin *Heves-nâme*'sidir. Şair mesnevisinin tamamının özgün, okunan her satırının kendine ait olduğunu ve başka kimseden "bir dane" dahi ihtiva etmediğini vurgular.

15. yüzyılın Türk mesnevi yazımında bir dönüm noktası olduğunu, özgün konular, telif eserler, tercüme eserlere kazandırılan millî nitelikler bakımından gelişmeler yaşandığını ifade etmiştik. Bunların yanında Türkçe ile eser vermenin bir övünç kaynağı olduğu, Türk dili ile de başarılı eserler yazıldığı gerçeği ortaya konmuştur. İncelenen mesnevilerin hâtîmeleri arasında Türk dili vurgusu *Çeng-nâme*'de ve kısmen de *Cemşîd u Hurşîd*'de karşımıza çıkmaktadır. Ahmed-i Dâ'î artık 15. yüzyıla gelindiğinde Türkçe dışında bir dille eser vermenin hata olduğunu belirtir. Cem Sultan ise bugün telif-tercüme arası bir noktada konumlanan eseri için Rûmî libâs giydirmek betimlemesi yaparak ona millî bir hüviyet kazandırdığını ifade eder. Buradan hâtîmelerin, şairin belirli hassasiyetleri üzerine görüşlerini içerebilen bölümler oldukları söylenebilir.

Hâtîme bölümleri okuyucuya eserin adı, yazılış tarihi, vezni gibi bilgileri sunması bakımından oldukça önemlidir böylelikle nüsha farklarında yer alan ya da biyografi eserlerinde kaydedilen ihtilaflı durumlar ortadan kalkabilir. Ahmed-i Dâ'î, Süleymân Çelebi, Hümâmî, Cem Sultan, Ahmedî, Cafer

Çelebi mesnevilerinin adını hâtîme bölümünde vermişlerdir. Şeyhî'nin iki mesnevisi *Hüsrev ü Şîrîn* ve *Hâr-nâme* dışında seçilen diğer tüm mesnevilerin bitiş tarihleri hâtîme bölümlerinde verilmiştir. Eserlerin bitiş tarihlerinin tüm mesnevilerde yer alması tarih vermenin şairler için önemini göstermektedir. Mesnevinin vezni hâtîme bölümünde gördüğümüz tek eser Ahmedî'nin *Esrâr-nâme*'sidir. Eser sonunda besmele, hamdele ve müellif bilgisi veren tek şair İbrâhim Bâlî, ferağ kaydı bırakan tek şair Hamdullah Hamdî, hâtîmede mahlasını kullananlar Ahmed-i Dâ'î, Hümâmî, Cem Sultan ve Cafer Çelebi'dir.

Vesîletü'n-Necât, *Esrâr-nâme*, *Yûsuf u Züleyhâ*, *Leylâ vü Mecnûn*, *Hikmet-nâme* ve *Hâr-nâme*'de hikâyeye hâkim tema hâtîme bölümlerinde de devam etmiş ve mesnevilerin adları, hâtîmelerinin kelime kadrosu üzerinde belirleyici olmuştur: *Vesîletü'n-Necât*'ta manevî kurtuluş, *Esrâr-nâme*'de sır/sırlar, *Yûsuf u Züleyhâ*'da sevgili övgüsü, *Leylâ vü Mecnûn*'da âşıklık özellikleri, *Hikmet-nâme*'de hikmetler, nasihatler, *Hâr-nâme*'de adil padişah vurgusu. İncelenen mesnevilerin yarısından fazlasında tespit edilen bu durum şairlerin hâtîme bölümlerinde söylediklerine yeni bir madde olarak (farklı çalışmalarla da desteklenmek suretiyle) eklenebilir.

Hikmet-nâme'de Bâlî'nin ruh hâlini bazı peygamberlerin çektikleri sıkıntılar üzerinden anlatması tahkiyeyi güçlendirmek için başvurduğu özgün yollardan biri olmuştur. Seçilen bu yolun teşbih, telmih gibi edebî sanatlar üzerinden ustalıkla yapılıyor olması şairlerin hâtîme bölümlerinde bizlere birtakım bilgiler vermelerinin yanı sıra estetik kaygıyı ve hüner gösterme merakını elden bırakmadıklarını göstermektedir.

Şairlerin sanat ve şiirle alakalı görüşlerine dair izler bulduğumuz hâtîmeler; *Çeng-nâme*, *Esrâr-nâme*, *Heves-nâme*, *Yûsuf u Züleyhâ*, *Cemşîd u Hurşîd*'dir.

Hümâmî'nin hâtîmede, eserin bir başka bölümü olan dîbâceden söz etmesi incelenen diğer mesnevilerde olmayan bir özelliktir.

Çakerî'nin hâtîme bölümünde *Yûsuf u Züleyhâ*'sından tefeül edilebileceğini ifade etmesi incelediğimiz diğer mesnevilerde karşılaşmadığımız bir durumdur.

Genel olarak şairler hâtîmelerinde varsa kusurları ve eksikleri için af dilemiş ve kimileri müstakil (hâtîmeden önce ya da sonra) kimileri de hâtîmenin içinde bir münacatla Allah'a yakarmışlardır.

Her bir mesnevinin hâtîme bölümü beyit sayısı bakımından değişiklikler arz eder. En kısa hâtîme 24 beyitken en uzun hâtîme 84 beyittir. Bunda mesnevinin hacminin etkisi olsa da tümünde buna paralel bir durum söz konusu değildir. Bazı şairlerin hâtîmeyi uzun tutma sebepleri bize kalırsa hâtîmede de sanat geyisi gütmeye arzusundan kaynaklanmaktadır.

Bu çalışma ile İsmail Ünver ve Ahmet Kartal'ın tespitleriyle bir hâtime bulunması muhtemel maddelere ek başka nelerin olabileceği ortaya konmaya çalışılmıştır. Farklı yüzyıllardan seçilmiş mesneviler üzerine yapılacak çalışmalarla bu maddelerin artma ihtimalinin hayli yüksek olduğu şüphesizdir.

KAYNAKLAR

- Alpay Tekin, Gönül. *Çengnâme, Ahmed-i Dâ'î (Critical Edition and Textual Analysis)*. Sources of Oriental Languages and Literatures 16. Cambridge, Mass.: Harvard University, 1992.
- Altun, Mustafa. *Sî-nâme-i Hümmâmî*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55732,siname-i-humamipdf.pdf?0> Erişim Tarihi: 01.11.2023.
- Ayan, Gönül. *Tebrizli Ahmedî - Esrâr-nâme (İnceleme-Metin)*. AKM Yayınları, 1996.
- Çelebioğlu, Amil. *Türk Edebiyatı'nda Mesnevî (XV. Yüzyıla Kadar)*. Kitabevi Yayınları, 1999.
- Dilben, Talha. "Eski Anadolu Türkçesi Eserlerinden Çengnâme'nin Yeni Bir Nüshası ve Nüsha Farkları." *OĞUZTAD Oğuz Türkçesi Araştırmaları Dergisi*, no. 1, 2019, ss. 48-107.
- Dilçin, Cem. *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi*. TDK Yayınları, 2013.
- Doğan Averbek, Güler. *Leylâ vü Mecnûn - Hamdullâh Hamdî*. Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- İnce, Adnan. *Cem Sultan - Cemşîd ü Hurşîd*. TDK Yayınları, 2000.
- Kartal, Ahmet. *Doğu'nun Uzun Hikâyesi - Türk Edebiyatında Mesnevî*. Doğu Kütüphanesi, 2018.
- Köksal, Mehmet Fatih. "Ahmed-i Dâ'î'nin Çeng-nâme'sinin ('Uşşâk-nâme) Yeni Bir Nüshası ve Nüsha Farkları." *Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı*. Editörler Ali İhsan Öbek, Yüksel Topaloğlu, Nursel Dinler, Çağrı Özdarendeli, Seda Çetin. Kesit Yayınları, 2021, ss. 911-933.
- Kütük, Rifat, ve Lokman Turan. "Mesnevilerin Sebeb-i Telif ve Hâtime Bölümlerini Türk Edebiyatı Tarihi Kaynağı Olarak Okumak." *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VI Mesnevî: Hikâyenin Şiiri*. Hazırlayanlar Hatice Aynur, Müjgan Çakır, Hanife Koncu, Selim S. Kuru, Ali Emre Özyıldırım. Turkuaz Yayınları, 2011, ss. 223-240.
- Pekolcay, Necla. *Mevlid - Süleyman Çelebi*. Dergâh Yayınları, 2013.
- Sungur, Necati. *Tâcî-zâde Cafer Çelebi - Heves-nâme (İnceleme-Tenkitli Metin)*. TDK Yayınları, 2006.
- Şentürk, Ahmet Atilla, ve Ahmet Kartal. *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. Dergâh Yayınları, 2012.
- Şeylan, Ali. *İbrahim İbn-i Bâli'nin Hikmet-nâme'si, (149b-300a) İnceleme-Dizin*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-194369/ibrahim-ibn-i-bali-hikmet-name.html> Erişim Tarihi: 16.05.2023.

Ünver, İsmail. “Mesnevi.” *Türk Dili Dergisi. Türk Şiiri Özel Sayısı II*. TDK Yayınları, 1986, ss. 430-563.

Yazar, Sadık. “Hikmet-Nâme (İbni Bâlî).” <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/hikmet-name-ibni-bali> Erişim Tarihi: 16.05.2023.

Yıldız, Ayşe. *Çâkeri - Yûsuf u Züleyhâ*. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Ek-lenti/56158,cakeri-yusuf-u-zuleyhapdf.pdf?0> Erişim Tarihi: 18.07.2023.

YAZARLARIN KATKI DÜZEYLERİ: Birinci Yazar %100.

ETİK KOMİTE ONAYI: Çalışmada etik kurul iznine gerek yoktur.

FİNANSAL DESTEK: Çalışmada finansal destek alınmamıştır.

ÇIKAR ÇATIŞMASI: Çalışmada potansiyel çıkar çatışması bulunmamaktadır.